

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
викладачка Воєнно-дипломатичної академії ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Володимир ПИЛИПЧУК

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
директор НДІ інформатики і права НАПрН України
(Київ, Україна), pravo@ippi.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3754-4592>

Марина БЕЛАНЮК

кандидатка юридичних наук, старша дослідниця,
учена секретарка НДІ інформатики і права НАПрН України
(Київ, Україна), belanukmarina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>

Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>

УДК: 344.312:343.41(477)«1918/1959»

Анотація. Метою статті є встановлення причин і процедури зміни підсудності стосовно пересічних громадян, обвинувачених у вчиненні злочинів, які впродовж досліджуваного періоду йменувалися «контрреволюційними», «державними» або «політичними». Аналізується процес перетворення військових трибуналів на невід'ємну складову інструментарію політичного терору. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у виявленні особливостей розширення юрисдикції військових трибуналів періоду 1918–1959 рр. та їх каральних практик у мирний час, коли ці інституції, відповідно до класичних норм права, мали б займатися лише військовими правопорушеннями, але фактично перетворилися на знаряддя політичної розправи з тими, кого влада вважала «особливо небезпечними злочинцями». **Методологія дослідження** поєднує інструментарій історичного та історико-правового аналізу. **Наукова новизна** полягає в розширенні уявлення про інструментарій політичного терору. Завдяки новим документам також можна простежити дрейф радянського судочинства в бік перманентної «надзвичайщини» задля спрощення процедури розправи, а також зазірнути за лаштунки суперечностей між різними інституціями військової юстиції в боротьбі за застосування найжорстокіших покарань. **Висновки.** Доведено, що з ініціативи компартійної верхівки, ігноруючи засадничі норми кримінально-процесуального законодавства, військові трибунали з часу встановлення радянської влади на теренах України наділялися надширокими повноваженнями у сфері судочинства стосовно цивільних осіб, обвинувачених в «антидержавних» злочинах. Поряд із позасудовими органами («трійками», революційними трибуналами, особливими нарадами при НК, ОДПУ, НКВС, МВС, МДБ тощо) військові трибунали в розглянутий історичний період стали органічною складовою радянської юридичної системи та інструментарієм протиправного свавілля.

Ключові слова: політичний терор, репресії, військові трибунали, воєнний і надзвичайний стан, підсудність, повноваження, цивільні особи.

Міжнародне право та національне законодавство гарантують громадянам України дотримання ключових прав і свобод. Справи звичайних людей у жодному разі не можуть розглядати тимчасові або спеціально створені суди чи трибунали. Ці засадничі положення відповідають сучасним критеріям і міжнародним принципам про основоположні свободи та захист прав людини¹. Іншими словами – законодавство України навіть в екстремальній ситуації не допускає запровадження спрощеної процедури розгляду кримінальних проваджень і перетворення військових судів на репресивно-каральну машину².

Натомість за радянських часів формування системи надзвичайного судочинства та її специфічна підсудність на теренах України стали нормою життя кількох поколінь громадян. Підґрунтя цього безправ'я й відповідні каральні практики почали складатися вже від перших днів нової влади, коли при «захисті здобутків революції», а фактично за необмеженої сваволі найбільш активно виявила себе тріада більшовицького «правосуддя»: революційні (губернські), революційні військові трибунали й аналогічні органи на транспорті. Згодом з'явилися військтрибунали та різноманітні надзвичайні утворення («трійки», Особлива нарада тощо).

Слід зауважити, що функціонування позасудових органів в історичній літературі висвітлено доволі ґрунтовно, а проблема специфічних взаємин громадян і військових трибуналів розглядалася лише побіжно у загальному контексті досліджень радянської правової системи та репресивних практик окремих періодів.

Публікації, в яких висвітлювалося місце військових трибуналів у придушенні опозиції, з'явилися в перші десятиліття після приходу більшовиків до влади. Їх автори – високопоставлені функціонери К.Данішевський, М.Криленко – передусім обґрунтовували політичну доцільність безоглядної жорстокої правозастосовної практики. Не відступаючи від загальної доктринальної позиції радянської історико-правової науки тієї доби, проблеми військового судочинства висвітлювали юристи М.Субоцький, Л.Субоцький, С.Орловський, В.Малкіс, С.Шарлот, Л.Калугін, С.Голунський, Д.Карєв, М.Афанасьєв, М.Строгович, М.Кожєвников та ін. Надалі погляди науковців (В.Куріцин, О.Смикалін, В.Портнов та ін.) також залишалися незмінними. При цьому не висловлювалося жодних сумнівів щодо необґрунтованого розширення компетенції військтрибуналів за рахунок справ цивільних осіб.

Як не дивно, але й у новітній російській історико-правовій літературі не знайшлося місця для чіткої та об'єктивної оцінки ролі військових трибуналів у загальній системі інструментарію політичного терору радянської доби. Автори фундаментальних праць, присвячених функціонуванню спеціальних судів (В.Кудрявцев, О.Трусов, В.Звягінцев, М.Петухов, В.Обухов та ін.), лише мимохідь констатували розширення компетенції військової юстиції в періоди запровадження особливих правових режимів та в мирний час. Іноземні дослідники, які аналізували різні вияви радянського терору, здебільшого взагалі оминали цей сюжет.

Тим часом сучасні українські дослідники (П.Усенко, І.Музика, В.Окіпнюк, Л.Зайцев, М.Беланюк, Р.Попп, С.Губар, С.Сергійчук, Г.Черевичний, Р.Даниленко та ін.) хоч і фрагментарно, проте звертали увагу на неправомірність передачі справ цивільних осіб військовим трибуналам та акцентували на надмірно спрощеній процедурі роботи цих спеціальних судів за різних історичних умов.

¹ Див.: Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела. – К., 2011. – 428 с.

² В ухваленому 2015 р. законі «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 26) зафіксовано, що правосуддя здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України, а також зазначено: «Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється» (див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>).

Установити особливості процесу розширення юрисдикції військових трибуналів певною мірою можна, використавши комплекс джерел із фондів вітчизняних відомчих документосховищ (державних галузевих архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України), а саме матеріали, що регламентували підсудність «політичних» і «контрреволюційних» справ. Між- та внутрішньовідомча кореспонденція, накази, інструкції, додаткові роз'яснення, а також офіційне листування й документи, що були виявлені в низці фондів Державного архіву Російської Федерації (ф.7523 – Президія Верховної Ради СРСР, листування; ф.9482 – Наркомат/Міністерство юстиції СРСР; ф.8131 – Прокуратура СРСР), нині недоступних для українських дослідників, дають змогу зрозуміти позалаштункові обставини ухвалення рішень щодо підсудності цивільних громадян, зміни вектора каральної політики та реконструювати етапи становлення інституту військових трибуналів у радянській державі, поширення їх юрисдикції на цивільних осіб. Законодавчі, нормативні й організаційно-розпорядчі акти та документи, уміщені в офіційних друкованих виданнях і збірниках з історії органів державної безпеки, суттєво доповнюють уявлення про включення спеціальних судів до системи політичного терору.

В утвореній у результаті революційного перевороту більшовицькій державі ще за відсутності нормативних актів, які регламентували підстави оголошення воєнного та надзвичайного стану, окремими декретами запроваджувалися відповідні режими³ та спеціальні інституції швидкої розправи, які в межах наданих їм повноважень розглядали справи також і цивільних осіб, обвинувачених у різних злочинах проти «влади робітників та селян».

Декларативно відмовляючись від «царської спадщини», більшовики активно запозичували досвід Російської імперії, зокрема її репресивні практики, зневажаючи при цьому класичні норми права. З іншого боку, здобутий мільйонами українців досвід Першої світової війни⁴, і травматична ейфорія від участі в революційних змінах сприяли формуванню соціальної згоди щодо необхідності швидких, жорстких розправ із різноманітними «ворогами». Примітно, що ідеї й історія Французької революції з її революційним трибуналом та практики військових трибуналів «злились» у пошуку форм і методів швидкого покарання незгодних. Перші трибунали, зокрема і в радянській Україні, почасти створювалися не за вказівкою згори, а через «революційну творчість мас». Як зазначив С.Сергійчук, у Луганську ревтрибунал для боротьби з «провокаторами» та «зрадниками» при раді бойових дружин виник уже у квітні 1917 р., а в Одесі дві подібних тимчасових інституції започаткував комітет охорони при виконкомі ради у грудні того року⁵.

Залишаючи «за дужками» докладний розгляд організаційних особливостей та різних аспектів функціонування революційних трибуналів⁶, слід зауважити, що до

³ Воєнний стан 28 листопада 1918 р. – на залізниці, 12 травня 1919 р. – на водних комунікаціях, а також в окремих місцевостях у зоні бойових дій (див.: *Вронська Т., Пилипчук В.* Трансформація особливих правових режимів на українських землях у XIX–XX ст. // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова: Серія №18 «Економіка і право». – Вип.31. – К., 2016. – С.12–22).

⁴ Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле» [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924>

⁵ *Сергійчук С.Л.* Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. – Вип.3. – Вінниця, 2001. – С.54–55.

⁶ Докл. див.: *Сергійчук С.Л.* З історії революційних трибуналів в Україні // Там само. – Вип.2. – Вінниця, 2000. – С.106–113; *Його ж.* Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі. – С.54–60; *Павлов Д.Б.* Трибунальний етап советской судебной системы: 1917–1922 гг. // Вопросы истории. – 2007. – №6. – С.3–16; *Черевичний Г.С., Даниленко Р.М.* Репресивна діяльність революційних трибуналів в Україні в 1919 р. // Гілея. – Вип.119. – К., 2017. – С.25–30; *Гавришук В.* Організація та діяльність Подільського губерньського революційного трибуналу в 1919 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського:

та й після остаточної ліквідації цих гібридних утворень більшовицька верхівка активно практикувала передачу широкого кола справ цивільних осіб до юрисдикції військових трибуналів – спеціальних судів, призначених для розгляду справ щодо злочинів, скоєних військовослужбовцями. У такий спосіб ці інституції військової юстиції сукупно з позасудовими органами поступово перетворювалися на альтернативу традиційному судочинству.

Улітку 1918 р. з ініціативи реввійськрад армій і фронтів у Червоній армії було організовано перші військові суди. 11 грудня декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України ухвалене відповідне положення, яким у щойно створеній українській радянській армії започатковувалася система військтрибуналів, а серед них і загальноармійських (надзвичайних) із трьох осіб, яким надавалося право, окрім іншого, розглядати справи про воєнні злочини, скоєні цивільним населенням у районі бойових дій. За відсутності касаційної скарги вирок набував сили через 24 год. Чіткої регламентації процедури судового розгляду не існувало⁷. Спеціальні суди наділялися правом виносити свій вердикт, «керуючись велінням революційної совісті»⁸. Тогочасний голова революційного військового трибуналу більшовицької Росії К.Данишевський відверто характеризував «філософію» їх діяльності, мовляв, першочергово це «органи знищення, ізоляції, знешкодження й тероризування ворогів робітничо-селянської вітчизни, і лише у другу чергу – це суди, які встановлюють ступінь винуватості [...] Вони створені не для військових, а для війни»⁹.

Упродовж 1920–1922 рр. тривав пошук оптимальної моделі функціонування особливого судочинства в армійських структурах та поза ними. Навесні 1920 р. в умовах радянсько-польської війни на території України було утворено Південно-Західний і Південний фронти. Відповідно, і трибунали при них, а також при арміях та дивізіях. За рік мілітаризовані судові інституції радянської держави об'єднали у Верховний трибунал Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) із доволі складною структурою. Аналогічні пертурбації 23 липня 1921 р. відбулися на теренах України, де замість різних трибуналів постав так званий Єдиний верховний трибунал, у складі якого було створено «військовий відділ», що мав розглядати не лише справи, порушені проти вищого керівництва фронтів, армій, штабів, але й цивільного населення – за «шпигунство, контрреволюційні повстання і змови, бандитизм» тощо¹⁰.

З огляду на те, що згадані підрозділи (відділи), як у більшовицькій Росії, так і в Україні, виконуючи судову функцію, усе ж були організаційно відірвані від військ, а їхні працівники часто-густо взагалі не знали специфіки військової служби, у 1922 р. вищі органи влади вдалися до вирішення цієї проблеми. Спочатку декретом ВЦВК від 10 серпня з метою забезпечення «єдності каральної політики Червоної армії» військовий відділ Верховного трибуналу Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) було реорганізовано в революційний військовий трибунал Українського військового округу з підпорядкуванням усіх трибуналів дивізій і корпусів, що діяли на території України та Криму під загальною орудою військової колегії Верховного трибуналу ВЦВК. Визначалося, що всі ці спецсуди повинні керуватися кримінальним і

Серія «Історія». – Вип.30. – Вінниця, 2019. – С.43–49; Гавришук В., Мельничук О. Революційні трибунали УСРР в радянській історіографії // Там само. – Вип.28. – Вінниця, 2019. – С.102.

⁷ Губар С. Нормативно-правове регулювання діяльності військових трибуналів як спеціальних судів, що діяли на території УСРР у 1920-х рр. // Часопис Київського університету права. – 2016. – №1. – С.32–33.

⁸ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – Москва, 1942. – Ст. №170. – С.181–183.

⁹ Цит. за: Фельдман Д. Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте. – Москва, 2015. – С.160. Див. також: Данишевский К.Х. Революционные военные трибуналы. – Москва, 1920. – С.3.

¹⁰ Губар С. Нормативно-правове регулювання діяльності військових трибуналів як спеціальних судів, що діяли на території УСРР у 1920-х рр. – С.33.

кримінально-процесуальним кодексами РСФРР. І нарешті загальною судовою реформою, зокрема Положенням про судоустрій УСРР, ухваленим 16 грудня 1922 р., установлювалася єдина система судових установ, в якій не передбачалося функціонування будь-яких трибуналів за винятком військових (при військрадах, військових округах, фронтах, корпусах, дивізіях)¹¹.

Після створення СРСР у радянській Україні домінували загальносоюзні акти. Відповідно до кримінально-процесуального законодавства значна кількість справ могла розглядатися в порядку виняткової підсудності за спрощеними процесуальними правилами. Усе це створювало умови для безконтрольних розправ із тими, кого влада вважала своїми політичними супротивниками.

Згадана реформа судочинства, як і ліквідація революційних трибуналів, не означала скасування режиму «надзвичайщини» в радянській державі. Навпаки, цей метод управління брався під вертикальний контроль, трансформуючись у перманентний спосіб взаємин влади та суспільства, а відповідні тимчасові органи могли створюватися за необхідності й надалі. Про це йшлося в Положенні про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку, затвердженому 8 березня 1923 р. декретом ВЦВК і РНК РРФСР. Документ регламентував запровадження особливих правових режимів воєнного та надзвичайного стану, а також ретельно прописувалися межі юрисдикції «революційних трибуналів із правами військових, які функціонували в бойових умовах». Згаданим інституціям надавалося право розглядати будь-які справи цивільних громадян навіть у випадках, коли «склад злочину» не передбачався кримінальними кодексами союзних республік¹². Натомість перше загальносоюзне Положення про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку, затверджене постановою Центрального виконавчого комітету (ЦВК) та Раднаркому СРСР 3 квітня 1925 р.¹³, на відміну від попередніх аналогічних приписів, не містило чіткої регламентації юрисдикції будь-яких спеціальних судів¹⁴. Проте (за визначенням) треба розуміти, що надзвичайні й військові органи мали керуватися чинними раніше приписами, зокрема щодо юрисдикції спеціальних судів.

У середині 1920-х рр. тривали спроби законодавчо закріпити існування двох систем юстиції – загальної та спеціальної¹⁵. До останньої, власне, і належали військові трибунали. У 1926 р. з нового положення про ці спецсуди начебто зникли найбільш одіозні норми визначеного більшовиками періоду громадянської війни, але зберігалася підсудність пересічних громадян, якщо вони проходили у справах разом із військовослужбовцями. У цьому ж документі було зафіксовано, що «розгляд справ цивільних осіб міг відбуватися лише у випадку скоєння конкретних злочинів у місцевостях, де за виняткових обставин не функціонували загальні суди»¹⁶. А право коментувати «виняткові обставини» радянська влада завжди залишала за собою, у чому звичайні люди переконалися, зокрема, 1939 р. на західноукраїнських землях...

¹¹ Там само.

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17191.htm>

¹³ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. – 1925. – №25. – Ст.166–167.

¹⁴ Сборник документов по истории советской военной юстиции. – Москва, 1954. – С.168–175; Полное собрание законодательства СССР: Система доступа к базе всех нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. – Сб. №2. – С.123 [Електронний ресурс]: <http://www.ussrdoc.com/ussr1.htm>. З утворенням СРСР система військової юстиції та її компетенція визначалися низкою нормативно-правових актів, зокрема Положенням про Верховний суд СРСР від 23 листопада 1923 р., постановою ЦВК СРСР від 1 серпня 1924 р. «Про мілітаризацію військової колегії Верховного суду СРСР» (див.: [Електронний ресурс]: https://studref.com/448762/pravo/polozenie_verhovnom_sude_soyuza_sovetskih_sotsialisticheskikh_respublik_postanovlenie_tsentralnogo_ispol/; <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17019.htm>).

¹⁵ У засадах судоустрою СРСР та союзних республік від 29 жовтня 1924 р. фіксувалися положення про функціонування загальних судів і військових трибуналів (див.: Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1924. – №23. – Ст.203).

¹⁶ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – Москва, 1926. – С.256–263.

У загальному контексті досліджуваної проблеми не зайвим буде наголосити, що очільники радянської влади (союзної та республіканської) суворо контролювали військові трибунали, аби ті не виявляли поблажливості до політичних опонентів. Тому спеціальною таємною постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 28 жовтня 1928 р.¹⁷ наглядові функції за ними було делеговано органам державної безпеки, співробітники яких включалися до складу спеціальних судів. «Судді-чекісти» вважалися запасними (додатковими) членами відповідних судових установ та продовжували виконувати свої службові обов'язки в органах ДПУ–ОДПУ, отримуючи там грошове й матеріально-технічне забезпечення, тобто суміщали роботу в адміністративних і судових органах¹⁸. Така практика з певними організаційними змінами триватиме й у наступні роки.

Ще задовго до вбивства С.Кірова (1 грудня 1934 р.), яке стало формальним приводом для сплеску політичного терору, 27 лютого 1934 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР щодо зміни положень про військові злочини, військові трибунали та військову прокуратуру, а також про державні злочини. У документі декларувалося, що військтрибунали повинні розглядати справи, порушені проти всіх без винятку громадян, обвинувачених у «контрреволюційних й особливо небезпечних злочинах проти порядку управління», а також у діях, що загрожують могутності Червоної армії¹⁹.

Проте влада цим не обмежилася. 10 липня 1934 р. – у день заснування союзного наркомату внутрішніх справ (зі включенням до нього ОДПУ–ГУДБ) вийшла постанова ЦВК «Про розгляд справ, які розслідує НКВС СРСР та його місцеві органи», якою ухвалювалося передавати справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, шпигунстві, підпалах та інших видах диверсій (ст. ст. 6, 8, 9 Положення про державні злочини), на розгляд військової колегії Верховного суду СРСР і військових трибуналів відповідних округів²⁰.

У такий спосіб компетенцію військової юстиції було значно розширено за предметною, територіальною та суб'єктною ознаками, вона остаточно вийшла за межі своїх специфічних завдань. У роки «Великого терору» в умовах «мирного», а не воєнного часу велика кількість пересічних громадян потрапить у жорна трибуналів і військової колегії Верховного суду СРСР.

Цю вакханалію дещо пригальмує спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., якою засуджувалася практика масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку, а також ліквідовувалися всі «трійки»²¹. Відтоді «контрреволюційні» справи цивільних осіб мали розглядати, як правило, трибунали військ НКВС та Особлива нарада цього ж відомства. Утім «відлига», зумовлена згаданою постановою, тривала недовго. Уже за кілька місяців сталінський режим поступово почне повертатися до випробуваних методів терору проти цивільного населення, зокрема з широким використанням у судовій практиці військових трибуналів.

Так, включення західноукраїнських земель до «країни Рад» на початку Другої світової війни супроводжувалося насильницькою радянізацією цього регіону. Ще до

¹⁷ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: В.С.Бігун, І.Й.Бойко, Т.І.Бондарук, К.А.Віслобоков, О.А.Гавриленко, Л.О.Зайцев, А.Ю.Іванова, О.О.Малишев, І.В.Музика, В.Т.Окіпнюк, Є.В.Ромінський, О.О.Самойленко, М.І.Сірий, І.Б.Усенко (кер. кол.), М.Д.Ходаківський, Л.В.Худояр, О.Н.Яриш. – К., 2014. – С.406.

¹⁸ Там само. – С.406–407.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/39864>

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва, 2003. – С.547.

²¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1: Накануне. – Кн.1 (ноябрь 1938 р. – декабрь 1940 р.). – Москва, 1995. – С.3–9.

офіційного входження до складу СРСР і набуття тамтешніми мешканцями радянського громадянства на вказаних теренах без належного юридичного врегулювання фактично було запроваджено воєнний стан з усіма його заборонно-обмежувальними та репресивно-каральними заходами, а судочинство делеговане органам військової юстиції. При цьому «законні» підстави поширення юрисдикції військтрибуналів на цивільне населення мотивувалися нормами Положення про військові трибунали та військовою прокуратурою 1926 р. (зі змінами та доповненнями 1929 р.), в якому зазначалося, що згадані спеціальні інституції військової юстиції розглядають «усі злочини, учинені будь-ким у місцевостях, де через виняткові обставини не функціонують загальні суди»²². Інших законодавчих актів, котрі визначали б порядок застосування норм воєнного часу у західних регіонах, до певної пори видано не було. Причому надзвичайний стан фактично створила сама радянська влада та її війська, вступивши на ці землі.

17 вересня 1939 р. головам військтрибуналів було надіслано телеграму («Указівки військової колегії для військових трибуналів»²³, що діють в умовах бойової обстановки»²⁴), підписану очільником військової колегії Верховного суду, наркомом юстиції СРСР, начальником управління спеціальних судів НКЮ СРСР та заступником прокурора СРСР. Цей документ вчергове санкціонував, так би мовити, право на безправ'я, а інструментарій терору розширювався за рахунок спецсудів. 3 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення, яким військкрадам Українського та Білоруського фронтів надавалося право «затверджувати вироки трибуналів» до найвищої міри покарання за «контрреволюційні злочини», скоєні пересічними мешканцями Західної України й Західної Білорусії та військовослужбовцями колишньої польської армії²⁵. Голова військової колегії Верховного суду СРСР В.Ульріх своїм спеціальним приписом 4 жовтня 1939 р. дослівно продублював рішення партійної верхівки²⁶.

Такий особливий порядок дійв упродовж кількох місяців і формально був легітимізований 1 листопада 1939 р., коли V позачергова сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон «Про включення Західної України до складу Союзу РСР із возз'єднанням її з Українською РСР»²⁷. У січні 1940 р. на західні землі республіки почало поширюватися радянське судочинство²⁸. Проте й надалі за військовими трибуналами та Особливою нарадою НКВС зберігалися надширокі повноваження в репресивній практиці.

Превентивні арешти, кругова порука, колективна відповідальність та сімейне заручництво, репресії за належність до тієї чи іншої соціальної групи або нації – усе це на початок вторгнення нацистських військ у СРСР було вже добре випробуваними складовими політичного терору радянської влади. Ціна людського життя, яка й до того була дуже низькою, упала до краю.

Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», ухвалені 22 червня 1941 р., змінили звичний ритм життя суспільства. Уся повнота влади та надзвичайні повноваження

²² Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – С.256–263.

²³ Від 25 березня 1939 р. військові трибунали прикордонних і внутрішніх військ НКВС було перейменовано у військові трибунали військ НКВС СРСР.

²⁴ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – С.63.

²⁵ Баран В., Токарський В. Зачистка: Політичні репресії в західних областях України 1939–1941. – Л., 2014. – С.114.

²⁶ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.63.

²⁷ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938 г. – июль 1956 г. – Москва, 1956. – С.21.

²⁸ Обласні управління наркомату юстиції повинні були розпочати свою роботу з 1 січня 1940 р. Із цього ж часу мали розгорнути діяльність обласні та вже створені народні суди. Однак в УРСР Положення про вибори народних судів відповідно до закону «Про судоустрій» ще не було розроблене і прийняте. Тому «служителів Феміди» призначали. Хоча й у випадку «обрання народом» вони так само підпорядковувалися б владі, а не громадянам.

передавалися військовій владі. Установлювалася юридична відповідальність громадян за законами воєнного часу. У першому зі згаданих документів зазначалося, що всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку, державної безпеки, зокрема й цивільних осіб, передавалися на розгляд військових трибуналів. Окрім «державних злочинів», які, нагадаємо, ще раніше було віднесено до компетенції військтрибуналів, а частина з них розглядалася Особливою нарадою при НКВС СРСР, згадувалися й інші, зокрема санкціоновані законом від 7 серпня 1932 р., більше відомим як «закон про п'ять колосків» (передбачав найсуворіші санкції за «розкрадання колгоспного й кооперативного майна»), розбій, умисне вбивство, утеча з місць позбавлення волі, ухилення від військового обов'язку, незаконне придбання, продаж і зберігання зброї, а також її викрадення. Військовій владі надавалося право на власний розсуд передавати на розгляд трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини²⁹. Органам внутрішніх справ у місцевостях, оголошених на воєнному стані, також було делеговане подібне право³⁰. Загалом цивільне населення на той час опинилося в полі зору цих спецсудів та позасудового органу – Особливої наради при НКВС СРСР³¹.

Розгляд справ цивільних осіб, як і військових, відбувався за однаковими процесуальними нормами. Ухвали військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали й могли змінюватися або скасовуватися в порядку нагляду (за винятком вироків про смертну кару). Усі інші рішення спецсудів набували сили з моменту їх оголошення та виконувалися негайно. Розгляд справ здійснювався згідно з Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, затвердженим указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р., а також регулювався відповідною спільною директивою наркомату юстиції та прокуратури від 24 червня. Останнім документом установлювалося, що справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, учиненні терактів і диверсій направляються на розгляд військових трибуналів Червоної армії, решта справ, передбачених ст. 7 указу «Про воєнний стан» – до військтрибуналів військ НКВС. У разі, коли ці злочини вчинялися на залізниці та водних комунікаціях – до відповідних військових інституцій цих об'єктів. Окремо підкреслювалася дуже важлива теза для цивільних громадян, обвинувачених у прогулах і самовільному залишенні підприємств. Їхні справи могли розглядатися навіть одним членом суду. Невдовзі, а саме 27 червня 1941 р., союзні наркомат юстиції та прокуратура видали ще один акт, згідно з яким приписувалося передавати на розгляд військових трибуналів справи про «теракти проти сільського активу, підпали дворів сільських активістів і громадських приміщень»³².

На початку німецько-радянської війни було створено (додатково до вже наявних при військах НКВС) трибунали в підрозділах з охорони тилу фронтів та при дивізіях військ НКВС, а принципи їх формування під час воєнних дій набули змішаного типу дислокації. Загальна кількість військових трибуналів військ НКВС у роки війни зросла до 152 (в передвоєнний час їх налічувалося 76)³³.

²⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1 (Начало: 22 июня – 31 августа 1941 г.). – Москва, 2000. – С.5–7.

³⁰ Там же. – Т.2. – Кн.2 (Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г.). – Москва, 2000. – С.334–335.

³¹ Повноваження Особливої наради за час її функціонування суттєво розширювалися: 1924 р. – вислання, заслання (від 3 до 5 років), 1934 р. – ув'язнення в таборах ГУЛАГ (від 5 років до 8 років), 17 жовтня 1941 р. надане право засуджувати до найвищої міри покарання (розстріл).

³² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1. – С.8–10; Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 июня 1941 г. по 22 января 1942 г. – Москва, 1942. – С.330–331.

³³ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.117.

У ході евакуації спецсуди військ НКВС не ліквідовувалися, а передавалися діючим арміям як трибунали охорони тилу. У процесі повернення радянської влади на українські землі територіальні трибунали військ НКВС поновлювали свою роботу.

Під час війни компетенцію військових трибуналів також було розширено низкою указів вищого законодавчого органу держави, зокрема це стосувалося справ про злочини, характерні винятково для режиму воєнного стану (поширення панічних чуток, несанкціоноване залишення місця роботи на підприємствах оборонної промисловості, розголошення військової таємниці, ухилення від здачі радіоприймачів тощо).

Перелік цивільних, які потрапляли під юрисдикцію військових трибуналів, суттєво розширився після появи наказу НКВС СРСР №001683 від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», де окреслювалося широке (не персоніфіковане) коло осіб, яких планувалося виявляти й арештовувати за співпрацю з ворогом³⁴, та відповідного акта республіканського НКВС від 16 грудня 1941 р. про підготовку у прифронтових районах «чекістських резервів» для роботи на визволеній території УРСР³⁵.

18 лютого 1942 р. народні комісари внутрішніх справ УРСР і БРСР, начальники регіональних та лінійних управлінь цього ж відомства отримали циркуляр НКВС СРСР, в якому подавався перший деталізований «показчик» категорій цивільних осіб, котрі «за співпрацю з окупантами» потрапляли в поле зору карально-репресивних органів, а після завершення справи – до військових трибуналів³⁶.

Термін «співпраця з окупантами» в роки війни трактувався радянською правоохоронною системою надто широко. 15 травня 1942 р. з'явився наказ прокурора СРСР №46цт «Про кваліфікацію злочинів осіб, котрі перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом»³⁷, який розтлумачував процедуру кваліфікації, слідства й судочинства стосовно згаданих осіб. Справи «зрадників Батьківщини» з числа цивільних приписувалося направляти до Особливої наради при НКВС СРСР або у військові трибунали³⁸. Така невизначеність у підсудності згодом трагічно позначилася на долях багатьох людей. Уже на очищеній від окупантів території слідчі часто-густо опинялися «на роздоріжжі», адже вони могли скерувати справи до військових трибуналів Червоної армії та військ НКВС, військово-польових судів або Особливої наради, як це регламентувалося згаданим наказом прокурора.

Військові трибунали стали прямим (іноді опосередкованим) призвідником репресій стосовно ще однієї категорії цивільних осіб – родичів засуджених ними (за дезертирство, зраду, потрапляння в полон) військовослужбовців. Упродовж першого року після початку нацистської навали з'явилося кілька законів та відомчих приписів³⁹, що регламентували покарання для найближчого оточення тих, хто був засуджений цими спецсудами до найвищої міри покарання. Процедuru репресування родичів

³⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.2. – С.413–414.

³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Спр.2. – Арк.6–12.

³⁶ Там само. – Арк.104–108 зв.

³⁷ Упродовж війни та певний час після неї цей документ (як і указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.) слугував орієнтиром для застосування тих чи інших покарань проти різного роду «пособників».

³⁸ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Маляренка. – К., 1997. – С.44–45; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.37. – Д.577. – Л.69–70.

³⁹ Процедура репресування близького оточення «зрадників» із числа військовослужбовців, суворо покараних військтрибуналами, регламентувалася низкою документів: спільний наказ НКДБ, НКВС і прокуратури СРСР від 28 червня 1941 р., директива начальника Управління військових трибуналів від 16 березня 1942 р., постанова ДКО від 24 червня 1942 р., спеціальне роз'ясненні головного військового прокурора та начальника Головного управління військових трибуналів від 13 вересня 1942 р., директива начальника Головного управління військових трибуналів наркомату юстиції СРСР від 26 жовтня 1942 р.

«зрадників» спростили до краю, передавши її позасудовому органу – Особливій нараді НКВС, котра мала неабиякий досвід у цій справі.

У розпал війни, готуючись до роботи на визволеній території, 19 квітня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників»⁴⁰. Це був один із найбільш значущих актів для подальшого процесу кваліфікації найтяжчих злочинів воєнної доби, зокрема й пособництва, а також функціонування інституцій військового судочинства.

Для розгляду справ перелічених категорій при дивізіях діючої армії (указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1943 р. – і при корпусах⁴¹) приписувалося створювати тимчасові військово-польові суди. Окрім «заслання на каторжні роботи» на 10–15 років, у каральну практику запроваджувалася новація – страта через повішення. Таким чином санкціонувалося одночасне застосування двох видів смертної кари: повішення, до якого засуджували військово-польові суди, і розстріл, що був прерогативою військових трибуналів.

Після виходу згаданого указу очільники та інші функціонери високого рангу опинилися у стані певного збентеження, оскільки не могли абсолютно точно зрозуміти, до чийої компетенції має належати та чи інша справа. Адже судові функції паралельно могли здійснювати військові трибунали різного підпорядкування, військово-польові суди та військова колегія Верховного суду⁴².

У квітні 1943 р. вийшов спільний наказ союзних наркоматів внутрішніх справ, юстиції та прокуратури СРСР «Про вади в роботі слідчих органів, судів і прокурорського нагляду у справах про пособників німецько-фашистських окупантів». Цією директивою приписувалося активізувати роботу згаданих відомств у справах «зрадників Батьківщини». Розмежовувалася й підсудність між Особливою нарадою і трибуналами військ НКВС. Зокрема зазначалося: «Радянських громадян, які не працювали на німців, але викритих у добровільних чи близьких побутових стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками фашистських каральних та адміністративних органів, у тих випадках, коли є дані, що за своїми зв'язками вони могли використовуватися для надання допомоги ворогу – заарештовувати як соціально-небезпечний елемент за ст. 35 КК РРФСР (санкції – заслання та вислання) і справи стосовно них направляти на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР». Окремо наголошувалося, що такої «поблажливості» не слід чекати тим, для кого фактор потенційної співпраці (міг чи не міг, або лише підозри в цьому), не спрацьовував. Справи цих осіб, що однозначно поєднувалися з поняттям «зрадники Батьківщини» та «пособники», приписувалося передавати на розгляд військових трибуналів військ НКВС округів, областей⁴³.

⁴⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – С.145–147. «Поплічників» із місцевого населення, котрі сприяли окупаційній владі у здійсненні розправ та насильства над цивільним населенням і військовополоненими, засуджували до каторжних робіт на термін від 15 до 20 років. Розгляд справ у зазначених злочинах покладалася на військово-польові суди, що створювалися в діючій армії. Вироки після їх винесення виконувалися негайно. 8 вересня 1943 р. Верховна Рада СРСР дозволила розглядати такі справи також і військовим трибуналам.

⁴¹ Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – Кн.2. – Москва, 2017. – С.624.

⁴² Військова колегія Верховного суду діяла не лише як касаційна інстанція, а і як суд першої інстанції. Від початку свого створення ця інституція розглядала справи особливої важливості стосовно вищого керівного складу армії і флоту (від командира корпусу), обвинувачуваних у зраді Батьківщини й «контрреволюційній діяльності». Також вона контролювала роботу військових трибуналів.

⁴³ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.121.

Але цитований документ залишився незрозумілим для органів військової юстиції. До того ж новостворена інституція – військово-польові суди – узагалі в ньому не згадувалися. Реагуючи на такий стан речей наказом начальника Головного управління військових трибуналів генерал-майора юстиції Є.Зейдіна від 19 травня 1943 р. оголошувалося, що підсудність військово-польовим судам справ про злочини осіб, перелічених в указі від 19 квітня 1943 р., розширювальному тлумаченню не підлягає. Окрім цього вказувалося, що «справи про пособництво радянських громадян німецько-фашистським окупантам, як і про злочини зрадницького характеру, не пов'язані з участю й допомогою в розправах та насильстві над полоненими червоноармійцями і цивільним населенням розглядаються у звичайному порядку військовими трибуналами»⁴⁴. Про підпорядкування згаданих судів не йшлося, що знову викликало багато запитань у виконавців.

Слід зауважити, що через відсутність необхідних документів про діяльність військово-польових судів усебічно висвітлити їх роботу донині не вдалося. Відомо, що для слухання справ на щойно очищеній від німецьких військ території вони створювалися при корпусах і дивізіях Червоної армії. Засідання проводилися під орудою голови військового трибуналу за участі керівників політичного та особливого відділів (контррозвідка, від липня 1943 р. – «Смерш») згаданих формувань.

Паралелізм у судочинстві, запроваджений згаданим указом, викликав занепокоєння у вищих ешелонах радянської Феміди. Почалося з'ясування стосунків між представниками різних її гілок, зокрема головою Верховного суду СРСР – з одного боку, секретаріатом та юридичним відділом Президії Верховної Ради Радянського Союзу, – з іншого. 24 липня 1943 р. із надр юрвідділу на адресу голови вищого законодавчого органу держави М.Калініна надійшов лист із чітко сформульованою позицією: справи цивільних осіб, передбачені указом від 19 квітня 1943 р., мають перебувати у винятковій компетенції військово-польових судів і військових трибуналів. Такий захід покарання, як каторжні роботи, є прерогативою згаданих органів військової юстиції, а не судів першої інстанції, які тоді, до речі, практично не функціонували. Голови Верховного суду І.Голякову чітко вказали на те, що очолюваній ним інституції не варто втручатися в роботу спецсудів і вносити якісь зміни у вироки. Водночас порушене Верховним судом СРСР питання пропонувалося вирішити в інший спосіб: надати право військовим трибуналам у справах, віднесених до їхньої підсудності, замінити найвищу міру покарання (розстріл) каторжними роботами строком на 15–20 років⁴⁵.

Та й на цьому доволі гострий конфлікт не вичерпався. 3 серпня 1943 р. союзний нарком юстиції М.Ричков звернувся до А.Вишинського, який тоді, перебуваючи на посаді заступника голови РНК СРСР, «опікувався» репресивними інституціями. Автор листа запропонував ухвалити спеціальну роз'яснювальну ухвалу пленуму Верховного суду, де б чітко розмежовувалися «ті види допомоги ворогу, котрі повинні оцінюватися як зрада Батьківщини, і менш тяжкі види сприяння ворогу, що їх слід кваліфікувати як пособництво (за ст. 58-3 КК РРФСР та відповідних ст.ст. КК інших союзних республік), а в належних випадках – за ст. 2 указу від 19.IV.1943 р.»⁴⁶. У зверненні містилася важлива приписка, що пропоновану новацію узгоджено з очільниками Верховного суду СРСР І.Голяковим і військової колегії Верховного суду (за сумісництвом – заступником голови ВС) В.Ульріхом⁴⁶.

Ухвала пленуму Верховного суду СРСР щодо особливостей застосування указу від 19 квітня з'явилася 25 листопада 1943 р. Передусім роз'яснювалося, що до кримінальної відповідальності за зраду Батьківщини не слід притягати рядових працівників і

⁴⁴ Там же. – С.120.

⁴⁵ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.65. – Д.311. – Л.3–67.

⁴⁶ Там же. – Ф.9492. – Оп.2. – Д.29. – Л.249.

службовців адміністративних окупаційних органів, а також лікарів, учителів та інших, котрі працювали за своїм фахом, як і тих, хто, перебуваючи на службі в окупантів, усе ж у той чи інший спосіб надавав допомогу партизанам і Червоній армії⁴⁷. Пролунала й виразна критика на адресу військових судів за те, що вони часто-густо не розрізняли «зрадників» та «пособників». «Судова практика військових трибуналів показує, що [вони] кваліфікують як зраду Батьківщини будь-яке сприяння радянських громадян німецьким загарбникам у період тимчасової окупації тієї або іншої місцевості, незалежно від його характеру», – зазначалося на самому початку документа. І далі наголошувалося: «Така кваліфікація у цілому ряді випадків є неправильною й не відповідає указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який наводить відмінність між зрадниками Батьківщини та помічниками ворога»⁴⁸.

Посилання на квітневий указ видається абсолютно недоречним, оскільки якраз у згаданому базовому документі розмежування відповідних категорій цивільних громадян було дуже розпливчатим, що, власне, спричинило як надмірну суворість службів військової Феміди, так і появу цілого ряду роз'яснень її вищого керівництва.

Задекларовані критерії та наміри мали б виконуватися неухильно. Але ж у реальному житті, ще й в умовах війни, усе було не так, як на папері. До того ж військово-польові тимчасові суди, котрі оперативним чином формувалися для розгляду деяких справ цивільних осіб, обвинувачених у згаданих злочинах, часто-густо не могли дотримуватися всіх організаційних і процесуальних аспектів, оскільки «судді» не володіли належними юридичними знаннями, відповідним досвідом. Та й, зрештою, в умовах швидкого просування військ, коли доводилося впродовж доби долати десятки кілометрів, важко було зосередитися на питаннях «правосуддя».

Знадобилося ще кілька місяців, аби нарешті залагодити вже згадану проблему паралелізму у військовому судочинстві. 24 травня 1944 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР, яким право розгляду справ, підсудних військово-польовим судам, надавалося і військовим трибуналам. Відтоді вже офіційно всі справи цивільних осіб – «зрадників» та «пособників» – перейшли до компетенції трибуналів⁴⁹, позаяк діюча армія вже вела бої за межами СРСР і робота військово-польових судів щодо цивільних втратила свою актуальність. Утім і до цього, і пізніше порушувалася не лише сама судова процедура, а й форма виконання вироку. Прилюдне повішення практикувалося також виїзними сесіями військової колегії Верховного суду, які теж отримали повноваження військово-польових судів⁵⁰. Цей вид страти використовувався для наочності, залякування, із «виховною метою». Щоправда, більшість справ, порушених проти учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, згідно з рішенням пленуму Верховного суду СРСР від 17 серпня 1944 р., передавалися на розгляд військових трибуналів⁵¹ (як правило, військ НКВС–МВС).

З огляду на сталу традицію радянського «правосуддя», справи громадян, котрі, залишившись на захопленій противником території, працювали на підприємствах чи в установах окупаційної влади, розглядалися упереджено, із виразним обвинувальним нахилом. Відповідно, і вироки військових трибуналів були такими ж суворими. Реагуючи на численні скарги з місць та встановлені процедурні порушення, у листопаді 1944 р. прокурор СРСР К.Горшенін видав спеціальний наказ «Про викорінення

⁴⁷ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.114.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-полевой_суд

⁵⁰ 5 грудня 1944 р. пленум Верховного суду своєю ухвалою остаточно передав цю функцію військовій колегії, чим знецінив аргументи на користь функціонування військово-польових судів.

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-полевой_суд

злочинної практики безпідставного порушення справ, притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду (читай: трибунал – *Авт.*) громадян»⁵². Окрім вад, указаних у назві директиви, прокурор виокремив низку інших проблем: спрощене й поверхове слідство, зневажливе ставлення до процесуальних норм, байдужість, формально-бюрократичний підхід до оцінки матеріалів справи тощо. Насамкінець у п'яти пунктах він виклав свої настанови до підлеглих, підкресливши, що «масові випадки безпідставного притягнення громадян до кримінальної відповідальності, незаконні арешти, – є грубим викривленням соціалістичної законності та прямим ігноруванням прав громадян, гарантованих Конституцією»⁵³.

Останні слова з прокурорського наказу могли б розчулити необізнану людину. Але перебіг подальших репресій, зокрема й тих, які розгорнулися у Західній Україні за активної участі військових трибуналів, засвідчили, що зафіксовані у вказаному документі положення мали суто декларативний характер.

Додаткові аргументи на користь зазначеного можна отримати з доповідної записки очільника ЦК КП(б)У М.Хрущова від 15 листопада 1944 р. на ім'я Й.Сталіна про наслідки поїздки у Західну Україну (відбулася 28 жовтня – 5 листопада 1944 р.), де читаємо: «Уважаю за необхідне запровадити військово-польові суди при військах НКВС (незрозуміло навіщо, коли вже діяли військові трибунали цих формувань – *Авт.*). Для застрашення бандитів, засуджених вироками цих військово-польових судів, не розстрілювати, а вішати. Суди належить проводити відкрито за присутності місцевого населення [як і виконання вироків] за присутності місцевого населення [...] Результати судів у пресі не висвітлювати». Не обмежившись цим, він пропонував ще й відновити функціонування позасудових трійок. Замість Й.Сталіна відповідь на лист керівника республіканської партійної організації дав тогочасний очільник союзного НКВС Л.Берія, який формально відхилив більшість ініціатив М.Хрущова. Але для пришвидшення розгляду справ заарештованих оунівців вирішили відрядити у Західну Україну дві виїзних сесії військової колегії Верховного суду СРСР, наділені правами військово-польових судів⁵⁴. Такі «турне», що супроводжувалися відповідними судовими процесами й виконанням вироків, тривали у січні – лютому 1945 р. Привселюдні страти на шибеницях, окрім інших регіонів, також відбувалися на Буковині й Волині. Не зупиняючись детальніше на проблемі репресивної функції згаданих та інших органів на західноукраїнських землях, слід зазначити, що інституції військової юстиції, так само, як й Особлива нарада НКВС–МВС–МДБ, чинили «правосуддя» за найвищим рівнем суворості.

Воєнний стан у СРСР, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії та західних областей Білорусії, було скасовано 21 вересня 1945 р. У згаданих регіонах цей особливий правовий режим існував до 4 липня 1946 р. Декларативно звузили й підсудність військових трибуналів, установлену указом Президії Верховної Ради СРСР у перший день нацистської агресії. Проте й надалі справи цивільних осіб, звинувачених в «антирадянських» або «державних» злочинах, зокрема тих, що були визначені нормативно-правовими актами від 10 липня 1934 та 22 червня 1941 рр., розглядали військтрибунали, а не суди загальної юрисдикції.

Збереження широких повноважень згаданих спецсудів після формального відновлення звичайного правосуддя залишалося вже звичною для радянської держави «традицією». І це було ще одним свідченням закономірностей функціонування тоталітарного режиму, за якими нехтування прав людини ставало нормою, а не

⁵² ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.37. – Д.1898. – Л.80.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – Т.2: 1944–1945 / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва, 2012. – С.414–415.

винятком. Ілюстративного матеріалу для останнього твердження більш, ніж достатньо. У перші повоєнні та подальші роки військові трибунали військ НКВС–МВС виносили надзорські вироки не лише учасникам повстанського руху, а й непричетним до нього громадянам. За період із 1 листопада 1946 до 1 квітня 1947 рр. у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій, Закарпатській, Рівненській областях було засуджено 1036 «бандпособників» і 145 «недоносителів». Серед них – 160 осіб 1929–1930 рр. нар., тобто віком до 18 років⁵⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, що містять державну таємницю» від 9 червня 1947 р.⁵⁶ було пролонговано практику розширеної підсудності періоду воєнного стану (див. указ від 15 листопада 1943 р. з ідентичною назвою – *Авт.*). Скасувавши попередній законодавчий акт було ухвалено новий, але підсудність цивільних осіб військовим трибуналам зберігалася, незважаючи на мирний час.

Серед останніх потуг у напрямі збільшення повноважень військових трибуналів за рахунок справ цивільних осіб – указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1953 р., за яким до компетенції трибуналів військ МДБ було віднесено справи гулагівських в'язнів, обвинувачених в «особливо злісних бандитських нападах, що супроводжувалися вбивствами». У таких випадках передбачалася найвища міра покарання⁵⁷.

Радикальні зміни у судовій системі СРСР почалися після смерті Й.Сталіна. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. ліквідовувалася зловісна Особлива нарада при МВС⁵⁸. Уперше за всю історію існування карально-репресивних органів їх позбавили всіх позасудових повноважень. За десять днів дійшла черга й до військових трибуналів. 11 вересня у загальному контексті «встановлення єдиної системи та оптимізації військових судово-прокурорських органів» постановою уряду №2399-987 були ліквідовані трибунали військ МВС та відповідні інституції на транспорті. Залишилися лише ті, що функціонували при управліннях груп військ, військових округів, флотів, армій, флотилій і великих гарнізонів⁵⁹. Одночасно вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, яким із підсудності військтрибуналів було вилучено справи цивільних осіб, порушені за розголошення військової таємниці та втрату документів, що містять державну таємницю. Відповідно, скасували й червневий указ 1947 р.⁶⁰

Спливло ще три роки й указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1956 р. «Про підсудність справ про державні злочини» з юрисдикції військових трибуналів було виключено всі справи цивільних осіб, обвинувачених у «державних злочинах» (із наступною передачею їх до загальних судів). Виняток становили лише ті, що порушувалися за обвинуваченням у шпигунстві. Згадані справи мали розглядатися військовою колегією Верховного суду СРСР і військтрибуналами округів (флотів). Цим же інституціям надали право розгляду протестів на вироки, винесені їхніми попередниками. Окрім цього, указом вищого законодавчого органу держави нарешті скасовувалася постанова ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., яка делегувала розгляд справ цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, шпигунстві, підпалах та інших видах диверсій, військовій юстиції⁶¹.

⁵⁵ Лялька Я. Україна у боротьбі за незалежність. – Ч.ІІІ [Електронний ресурс]: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/ukrainauborotbizanezleznicastinaiiavtorlalkaarovslav>

⁵⁶ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. – Москва, 1953. – С.372.

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4878.htm

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/57789>

⁵⁹ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.86. Інформація про функціонування « правонаступників » колишніх трибуналів військ МВС в УРСР у 1953–1959 рр. немає.

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4910.htm

⁶¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5109.htm

25 грудня 1958 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік, а також нове Положення про військові трибунали. Останні повністю підпорядковувалися Верховному суду СРСР. В організаційному, функціональному, матеріально-технічному відношенні вони не були пов'язані з судовою системою УРСР. Їх компетенція, як і раніше, поширювалася на місцевості, де через виняткові обставини не діють загальні суди. «Військові трибунали розглядають усі цивільні та кримінальні справи [...] у межах боротьби із замахами на безпеку СРСР»⁶², – зазначалося в документі. Справи про шпигунство цивільних осіб, як і в попередні часи, залишалися в компетенції цих спецсудів. Військовій колегії були підсудні всі особливо важливі справи й ті, що мали велике суспільно-політичне значення (ст. 18 положення). За яких підстав порушувалися ці справи та як відбувався їх розгляд (підсудність цивільних осіб за шпигунство зберігалася до 1991 р.) є предметом спеціального дослідження.

Тим часом базовий документ, котрий визначав організацію й алгоритм функціонування військових трибуналів в умовах воєнного стану, ухвалений ще на початку нацистської агресії – 22 червня 1941 р., втратив чинність лише 13 квітня 1959 р.⁶³ І це не викликає особливого здивування, адже режим перманентної «надзвичайщини», який вимагав відповідного інструментарію в нейтралізації політичних опонентів, не пішов остаточно в небуття відразу зі смертю Й.Сталіна.

Додамо, що на момент ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. судова система та функціонування військової юстиції, зокрема, будувалися на основі Положення про судоустрій, затвердженого Верховною Радою СРСР ще 1958 р. (зі змінами, внесеними 1980 р.). Надалі на території нашої держави продовжували діяти військові трибунали гарнізонів та з'єднань, які підпорядковувалися трибуналам військових округів і військотрибуналу Чорноморського флоту. Відповідною постановою Верховної Ради України від 3 лютого 1993 р. їх було перетворено на військові суди⁶⁴. У 2010 р. згадані інституції ліквідовано як невідповідні умовам мирного часу. Однак, з огляду на стандарти військової юстиції країн-членів НАТО, а також із досвіду захисту України від збройної агресії Російської Федерації, нині питання створення сучасної системи військового судочинства, в основі якої має бути захист прав і свобод людини, законних інтересів суспільства й держави, зберігає актуальність.

За результатами аналізу історичних процесів, пов'язаних із перетворенням військових трибуналів на невід'ємну складову інструментарію політичного терору на українських землях періоду 1918–1959 рр., можна дійти певних висновків.

Від перших років постання більшовицької держави революційні трибунали, військові трибунали, військово-польові суди спільно з позасудовими органами (трійками,

⁶² Юрко С.С. Деякі аспекти відновлення військових судів у системі судоустрою України [Електронний ресурс]: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9918/YURKO%20115-118.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁶³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.consultant.ru/cons/CGI/online.cgi?3Freq%3Ddoc%3Bbase%3DLAW%3Bn%3D61801?req=doc&base=ESU&n=17321&dst=100008/#05542738813651511>

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12>

Особливою нарадою при ОДПУ–НКВС–МВС–МДБ), з ініціативи владної верхівки, охопили своєю «увагою» цивільних громадян, обвинувачених в «антидержавних злочинах». Наділені повноваженнями швидкої розправи та спрощеної процедури, радянські органи військової юстиції мали надмірно широку юрисдикцію не лише в періоди зовнішньої загрози, але й у мирний час – для придушення справжньої та уявної опозиції.

У процесі перетворення військових трибуналів на знаряддя політичного терору можна виокремити декілька етапів, коли радянська влада у протиправний спосіб удавалася до розширення їх юрисдикції. Якщо до 1934 р. цим спецсудам відводилася головна роль здебільшого в періоди запровадження особливих правових режимів (воєнного й надзвичайного станів), то пізніше, після ліквідації 1938 р. так званих оперативних трійок, їх роль у розгляді справ про державні злочини та злочини проти порядку управління відчутно зросла. У роки Другої світової війни розширення компетенції військових трибуналів, як і позасудових органів, відбувалося шляхом зміни законодавства та ухвалення відомчих нормативних актів. Така ситуація зберігалася довгий час по війні. Позасудовий та військовий характер репресій стосовно цивільних осіб підкреслював і підживлював складові силового тиску, знищуючи елементи класичного права.

Цілісної й надійної статистики щодо справ цивільних осіб, розглянутих військовими трибуналами на території радянської України в різні періоди їх функціонування, донині не виявлено. Наявні лише уривчасті відомості. Проте, за нашими оцінками, проблема функціонування військотрибуналів, зокрема й у Західній Україні, має потужний дослідницький потенціал, оскільки в галузевих та державних архівосховищах зберігається чимало справ осіб, засуджених цими спецорганами.

Обмежений обсяг статті не дає змоги включити у тканину дослідження розгляд життєвих долі тих, кого сталінський режим «передоручив» військовій Феміді, яка діяла за спрощеною процедурою, притаманною не лише спецсудам, а й позасудовим органам, що функціонували в радянській Україні. Історії цих людей можуть стати предметом уваги інших дослідників.

REFERENCES

1. Baran, V., Tokarskyi, V. (2014). *Zachystka: Politychni represii v Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy 1939–1941*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Cherevychnyi, H., Danylenko, R. (2017). Represyivna diialnist revoliutsiinykh trybunaliv v Ukraini v 1919 r. *Gileia*, 119, 25–30. [in Ukrainian].
3. Feldman, D. (2015). *Terminologiya vlasti: Sovetskie politicheskie terminy v istoriko-kulturnom kontekste*. Moskva. [in Russian].
4. Havryshchuk, V. (2019). Orhanizatsiia ta diialnist Podilskoho hubernskoho revoliutsiinoho trybunalu v 1919 r. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho: Istoriia*, 30, 43–49. [in Ukrainian].
5. Havryshchuk, V., Melnychuk, O. (2019). Revoliutsiini trybunaly USRR v radiatskii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho: Istoriia*, 28. [in Ukrainian].
6. Hubar, S. (2016). Normatyvno-pravove rehuliuвання diialnosti viiskovykh trybunaliv yak spetsialnykh sudiv, shcho diialy na terytorii USRR u 1920-kh rr. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1. [in Ukrainian].
7. Lialka, Ya. (2013). *Ukraina u borotbi za Nezalezhnist, III*. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/ukraienauborotbizanezlezhnistcastinaiiavtorlalkaeroslav> [in Ukrainian].
8. Maliarenko, V. (Ed.) (1997). *Reabilitatsiia represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Pavlov, D. (2007). Tribunalnyi etap sovetsoi sudebnoi systemy: 1917–1922 gg. *Voprosy istorii*, 6, 3–16. [in Russian].
10. Serhiichuk, S.L. (2000). Z istorii revoliutsiinykh trybunaliv v Ukraini. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho*, 2, 106–113. [in Ukrainian].
11. Serhiichuk, S.L. (2001). Stvorennia ta funktsionuvannia revoliutsiinykh trybunaliv na Podilli. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho*, 3, 54–55. [in Ukrainian].
12. Vronska, T., Pylypchuk, V. (2016). Transformatsiia osoblyvykh pravovykh rezhymiv na ukrainskykh zemliakh u XIX–XX st. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P.Drabanomanova: Ekonomika i pravo*, 31, 12–22. [in Ukrainian].
13. Yurko, S. *Deiaki aspekty vidnovlennia viiskovykh sudiv u systemi sudoustroiu Ukrainy*. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9918/YURKO%201115-118.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Lecturer in Ye.Berezniak Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Volodymyr PYLYPCHUK

Doctor of Juridical Sciences (Dr. Hab. in Law), Professor,
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Director of Scientific and Research Institute
of Informatics and Law of the NALS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), pravo@ippi.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3754-4592>

Maryna BELANIUK

Candidate of Juridical Sciences (Ph. D. in Law), Senior Researcher,
Scientific Secretary at Scientific and Research Institute
of Informatics and Law of the NALS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), belanukmarina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>

Civil Population of Soviet Ukraine in Sight of Military Tribunals: Regulation of Penal Practices (1918–1959)

Abstract. The article analyzes and highlights the process of transforming military tribunals into an integral part of the tools of political terror. The focus is on expanding the powers of these institutions by referring civilians to their jurisdiction not only in wartime or emergencies, but also in peaceful years, when military justice, in combination with extrajudicial bodies that administer “justice” in a simplified manner, became a means of combating real and imaginary opponents of Soviet power. In this way, a common tradition of the totalitarian regime was revealed, when the neglect of human rights was the norm, not the exception. **The purpose of the article** is to establish the reasons and procedure for changing the jurisdiction of ordinary citizens accused of committing “crimes”, which during the period under study were called “counter-revolutionary”, “state” or “political”. **The research objectives** are to identify the features of expanding the jurisdiction of military tribunals in the period 1918–1959 and their penal practices in “peaceful” times, when these institutions, according to classical law, should “take care” only of military offenses, but in fact became instruments for political massacre of those whom the authorities considered “especially dangerous criminals.” **Research methodology** combines the tools of historical and legal analysis, which makes it possible to understand the historical features of the formation of the mechanisms of the Soviet legal system and highlight the institutionalization of total human rights violations that were characteristic for the Soviet repressive system. **Scientific novelty**, first of all, is to expand the idea of the tools of political terror. Thanks to the new documents, it is also possible to trace the drift of the Soviet judiciary towards permanent “emergency” in order to simplify the procedure of execution, as well as to look behind the scenes of contradictions between different institutions of the military Themis in the struggle for the most severe punishments. **Conclusions.** It has been proven that, at the initiative of the Bolshevik and Communist Party leaderships, ignoring the basic norms of criminal procedure law, military tribunals have been given excessive powers in the field of justice against civilians accused of “anti-state” crimes since the establishment of Soviet power in Ukraine. Along with extrajudicial bodies (troikas, revolutionary tribunals, special meetings at the Cheka / Extraordinary Commission, OGPU / Joint State Political Directorate, NKVD / People’s Commissariat for Internal Affairs, MIA, MGB / Ministry for State Security, etc.) military tribunals became an organic component of the Soviet Themis and an instrument of illegal arbitrariness in the Soviet state.

Keywords: political terror, repressions, military tribunals, martial law and state of emergency, jurisdiction, powers, civilians.